

Kós Károly

A NÉPI IKONKÉSZÍTÉS MŰHELYEI A MEZŐSÉGEN

A népi mesterségek egy sajátos — vallással, művészkedéssel és árusító tevékenységgel is egybekötött — ága a Mezőség nyugati peremén néhány egymáshoz közel eső falu több román családját mintegy két évszázadon át foglalkoztató ikonkészítés.

E foglalatosság érdekes termékeire már a századforduló táján, a kolozsvári néprajzi múzeum szervezése éveiben fölfigyelnek a gyűjtők. Így pl. 1899-ben előadás kíséretében be is mutatják a hesdái népies fametszet-gyűjteményt¹⁾, a múzeum megnyitására kiadott kalauzban pedig külön ismertetést kapott a mikolai üvegfestmények csoportja.²⁾ A múzeumi ikongyűjtemény létrehozásában Orosz Endrének és Roska Mártonnak volt kezdeményező szerepe, majd olyan kutatók fáradoztak továbbfejlesztésén mint Romulus Vuia, Ion Mulea, Gheorghe Pavelescu, majd Dumitru Irimie és mások, kik a népies ikonok tanulmányozóiként ezekről többnyire tematikai és stílusjegyeket elemző szakírásokat is közöltek. Jórészt az ők és múzeumi gyűjtőtársaik érdeme, hogy jelenleg az Erdélyi Néprajzi Múzeum népszokás-folklor osztályán mintegy félezer népies ikon található. Ezek jelentős része iklódi és delgelegi (vagy sárdányi) fára festett, mikolai eredetű üvegre festett, valamint hesdái eredetű fametszet-nyomatú szentkép.

Az én figyelmem először akkor fordult fokozottabban a román népies ikonok felé, amikor, az 50-es években Gyalui Farkasné kérésére a férje hagyatékából a hesdái fametszet-nyomatokra vonatkozó följegyzéseit közzölhető dolgozattá állítottam össze.³⁾ Gyalui meglehetősen kusza följegyzéseinek megértése érdekében ki kellett szállnom Hesdára és szóbaállnom az egykori fametszetek és lenyomatok utolsó készítőinek még élő utódaival. Gyalui följegyzései, majd első és második hesdái utam, valamint mikolai adatgyűjtéseim lehetővé tették, hogy közelebbről megismerkedjem a népi ikonkészítő központoknak kész produktumain túl ezek előállítására és árusítására kérdéseivel is. E helyszíni gyűjtéseimet, valamint a vonatkozó szakirodalom és múzeumi ikongyűjtemény áttanulmányozását követően már kezdeményezhettem a múzeumi “népi ikonok” kiállítás rendezését, arra törekedve, hogy a kész termékek tematikai és stílusrés meghatározásán túl a látogatók betekintést nyerjenek egyrészt az előállítók műhelyitkaiba és alkotói szemléletébe, másrészt abba, hogy e “szentképek” valójában milyen kultikus és díszítő funkciót tölthettek be a vásárlók – a mezősegi román parasztok – otthonában⁴⁾.

A természeti jelenségek megszemélyesítése, emberfeletti erővel való felruházása és kultikus célú megjelenítése egyidős az ember első vallásos képzeteivel. Az okozati viszony ismeretére épülő, vagy ezt kereső modern gondolkodást megelőző primitív, ún. prelogikus vagy mágikus észjárás szerint a kívánság ábrázolása kép, plasztika, vagy pantomímia formájában azonos lehet magával a kívánt dologgal, megfelelő mágikus praktikával megidézhető és birtokba is vehető.

A természet törvényeit még alig ismerő, de azzal állandó harcban álló ősrünk eme hite az egyik alapja az ember művészi tevékenységének, amely olyan alkotásokban csúcsozott ki, mint pl. a jégkorszaki altamirai barlangfestő bölénye, az óegyiptomi Abu-Simlel-i sziklatemplom legendaábrázolásai vagy az ógörög Praxitelész istenszobrai. Az istenképek mágikus erejébe vetett ősi hit a tízparancsolat rendelkezése ellenére is átöröklődött aztán a római és bizánci kereszténységbe is. Amott a szentképfestők céhek keretében dolgoztak, emitt a gazdagabb kolostorok lettek az ikonfestés központjai.⁵⁾ Ilyen nevezetes központja volt a keleti egyháznak pl. a görögországi Athos vagy az oroszországi Zagorszk-i kolostor, melyek századokon át irányt szabtak az ortodox ikonográfiának, messze földön, így a románságnál, Erdélyben is.⁶⁾

A románság körében a XVII. század folyamán ugyancsak kialakulnak bizonyos önálló stílussal rendelkező ikonfestő központok. Havasalföldön és Moldvában – egyes fejedelmi támogatást élvező kolostorokban – valószínűleg festőiskolák keletkeztek⁷⁾. Erdélyben szintén a XVII. századtól van tudomásunk román ikonfestőkről akik falusi papok, barátok vagy kántorok. Közülük nevezetességre tett szert a már görögkatolikus nagyiklói Lukács (Luca) nevű pap, akinek fatáblára festett szentképén egy 1699-ben itt járt osztrák katona Máriát könnyezni látta. Ez oly híressé tette a képet, hogy az ezt őrző mikolai görögkatolikus fatemplom búcsújáró hely lett.⁸⁾ A kép csodatevő híre, a miatta népes mikolai búcsú, az itt létesített kis kolostor szentképfestő szerzetesének példája és a közeli Szamosújvár egyik élelmes örmény kereskedőjének biztatása hozzájárult ahhoz, hogy Iklód után Mikolán és Hesdátan, e három szomszédos faluban az ikonkészítés egyre többek kerésétét biztosító iparszerű foglalkozássá váljon.

Az iklói pap fa-ikon festésének jövedelmező tudománya idővel a közeli Dengeleg és Sárdány görögkatolikus lakói közt is elterjedt: 1815-ben Dengeleg román lakói engedélyt kérnek, hogy az általuk festett szentképekkel ezek árusítása végett Havasalföldre is mehessenek⁹⁾, 1843-ban pedig a szomszédos Sárdányról jegyzik fel, hogy "lakói mint festőművészek nagy kereskedést űznek a honban szent képekkel (ikanyele), melyek főkéit teszik az oly szerény kinézésű oláh lakoknak..."¹⁰⁾. Lehetséges, hogy a tőszomszéd Hesdátan is fa táblára festéssel kezdődött az ikonké-

szítés, hiszen még a kissé félreesőbb Mikolán is századunkig foglalkoztak fa ikonok, fa feszületek és templomi zászlók festésével¹¹⁾, s az 1972-ben leégett helybeli fatemplom mennyezete és táblaképei is idevaló mester (Belindeanu Ștefan) művei voltak (1860-ból). Az Iklódról és Mikoláról ismert fatáblára festett és gyantás olajjal rögzített képek lassúbb s igényesebb munkák voltak, amihez a fatábla előzetes előkészítése, alapozása, az egyenkénti előrajzolás és színkeverés kellett, nagyobb képzettséget és tudást igényelt, s így a mester csak megrendelésre (többnyire templomok számára) fogott munkához.

Mikola, mint említettük, a XVIII. századtól búcsújáró hely lett: minden augusztus 27-én és szeptember 20-án (a régi görög naptár szerinti Nagy- illetve Kisboldogasszony napokon) rengeteg román hívő sereglett a “csodatevő” Mária képhez, köztük számos beteg, kik gyógyulásukért áldozatként betegségüket jelképező ezüst- vagy viaszalakokat (láb, kéz, szem, szív stb.) adományoztak a templomnak¹²⁾. Az idesereglők ugyanakkor szívesen vásároltak minden, a Mária képpel összefüggő emléktárgyat. Ilyenek voltak elsősorban az itt készült szentképek, ha ezeket előzőleg a “csodatevőhöz” érintették s így maguk is mágikus erővel rendelkezők lettek. Az igény olyan széleskörű lett, hogy kielégítése már nem volt lehetséges a hagyományos faikon festéssel, hanem a gyors és olcsó előállításához – talán még ugyanaz a faikonfestő szerzetes bevezette az üvegfestő eljárást. A helybeli fatemplomban – leégése előtt – láthattunk ilyen korai (XIX. sz. eleji), még kis méretű, gondos rajzú, aprólékos festésű és hibátlan cirillbetűs feliratú üveg-ikonokat, amelyek könnyen megkülönböztethetőek voltak a későbbi gyors szalagmunkában gyártott paraszttermékektől.

Az üvegfestésnek, a táblaüvegyártás elterjedésével, a XVIII. században számos központja volt Bajorországban, Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban, valamint Svájc és Magyarország katolikus vidékein,¹³⁾ s a XIX. század elején már művelőjére talál a mikolai kolostor szerzetesénél is, honnan aztán elterjedt a falubeliek közt is. Úgy tűnik azonban, hogy e mesterség elterjedése a parasztnak körében fokozatosan történhetett, valamelyes egyházi-kolostori irányítás, vagy legalábbis felügyelet alatt, vigyázva nem is annyira a kivitelezés technikai-művészi színvonalára, mint inkább az ábrázolás kánon-előírta szabályaira. Erre utalhat pl. az az 1870-es évekbeli megjegyzés, hogy Mikola “székhelye az oláh szentek festészeti iskolájának”¹⁴⁾, vagy talán az a századvégi adat is, mely szerint “a községben nagyban foglalkoznak szentképek festésével”, hozzátevé, hogy “legkeresettebb festő a diakonus”, vagyis egyházi hivatalos személy¹⁵⁾. Kétségtelen, hogy a századforduló táján múzeumba került mikolai

üvegfestménypapír-sablonok (vörös ceruzával húzott, leegyszerűsített rajzok) jó rajzolóra valló és a kánont is ismerő értelmes munkák. A mikolai üvegikonfestés századunk elejére válik népfoglalkozássá. Ekkor már a mikolaiakról általában jegyzik meg, hogy “kiváló szentképfestők” akik üvegfestményeikkel “összejárják az országot”; e szentképeket “Szűz Mária csodatevő képéhez értetik, azért árujuk messze földön keresett.”¹⁶⁾

Az üvegfestés technika lényege, hogy az e célra készült vonalas rajzú sablonra üveglapot helyeznek, amire rámásolják a képet. Mivel az üveglap a rámába festett oldalával befelé (hátrafelé) kerül. a látható kép a sablon tükröképe lesz. Ezért a régebbi sablonok rajzolói ezzel számoltak s pl. a szövegeket s betűket fordítva (jobbról balra) írták fel, azonban az általunk a 60-as években a mikolai paraszt üvegfestőknél talált magukkészítette papírsablonok egy részére a szövegek is “direktben” voltak rámásolva a bolti szentképekről s így az eme sablonok után készült üvegfestményekre fordítva kerültek a feliratok. Mikor ezt szóvá tettem, az üvegfestő azt válaszolta, hogy ennek nincs jelentősége, mert a szöveg csak dísz volt, hiszen amikor e sablonok készültek (a 30-as években) a vásárlók közül még alig tudott valaki írni-olvasni.

Mikolán 8 parasztcsaládot soroltak fel, amelyek a század első harmadában még főfoglalkozásban üvegre festett ikonokat készítettek. Rajtuk kívül, télen át még néhány tehetősebb földműves is dolgozott. A családi műhelyben az ikonkészítés sorozatban és szalagmunkában történt. Egy-egy sablon után egyhuzamban többszáz példányt festettek a megfelelő – 15 és 35 cm közt ingadozó, álló vagy fekvő téglalap – méretűre kivágott vékony üveglapokra. A család egyik tagja csak a körvonalakat húzta meg és a szövegeket írta föl vékony ecsettel feketével, vagy ritkán fehérrel, más családtag a háttér, megint más a ruházat vagy az arc és kéz kitöltő színeit rakta föl olajzöld, téglavörös, fehér, sárga, rózsaszín festékekkel, mindenki egyszerre csak egy-egy színnel dolgozva. Végző munkafázis volt a dicsfény fölrakása aranyfüsttel. A festéshez macskaszőr ecseteket és firmiszben feloldott bolti porfestéket használtak. Mivel az olajos festék lassan száradt, az egyes munkaszakaszok közt némi szünetet hagytak, illetve az előző napról félben hagyott üveglapokon folytatódott a munka. A teljesen kifestett üveglapot aztán rámába helyezték. A 3-5 cm széles, profilozó gyaluval készített, sötétkékre, belső szegélyén meg pirosra festett fenyőfa rámába tett üveggép hátsó (festett) oldalát odaszegezett vékony deszkalappal óvták az ütődéstől, sérüléstől. A ráma készítésének külön mesterei is voltak Mikolán.

Az alkalmazott technikából és a gyors szalagmunkából következett, hogy a mikolai üvegfestmények kompozíciói nagyon leegyszerűsítettek és elnagyoltak voltak, sietősen húzott vonalakkal, köztük nagy és árnyalás

nélküli színfoltokkal. De az elsietésből néha hat ujjal rajzolt szenteknek is akadt vásárlója: az esetleges kifogásra az ikonáros festő azzal érvelt, hogy – mint a néphit tartja – a fáltosok is hat ujjal születnek.

Az amúgy is erős, teli színek az üvegen át még fokozottabban érvényesültek. Azonban az egykori paraszt vásárlók apró ablakos, sötét, füstös kis házaiban a merész színezésű, csillogó üvegek kétségtelenül jól hatottak. A bejáratnál szembeni főfalon az ablak fölött egymás mellé akasztott üvegfestésű szentképek ugyanazt a lakásdíszítő szerepet töltötték be a mezőségi görögkatolikus román házakban, mint a református magyar szomszédaiknál az ablak fölötti polcos fogásra helyezett festett, mázas tányérok és kancsók sora.

Amit az üvegfestésű szentkép-árosok nem adtak el a helybeli két búcsún, azt általában gyalogszerrel vagy számárháton hordozták szerte a Mezőség és a Szamosi Erdőhát falvain és messzebb, egész Erdélyben, sőt még Moldvába is átmentek. A környéken faluzó ikonárosok elsősorban élelemért, vásárokon és távolabbi vidékeken már inkább pénzért árulták termékeiket. Előfordult aztán, hogy némely mikolai üvegfestő el is költözött valamely távolabbi jó vásárlókörzetébe. Így került még a múlt század első felében pl. Brassó Bogárszeg nevű külvárosába is egy mikolai üvegfestő család, kinek példájára aztán itt egy, a mikolait megközelítő jelentőségű üveg-ikon készítő központ keletkezett¹⁷⁾. De a mikolai mesterséget másutt is ellesték s a XIX. sz. vége felé már Gyulafehérvár, Szeben és Fogaras környékén is többfelé dolgoztak paraszt üvegekön készítőik.

A nagybani ikonkészítés más módját alkalmazták a Mikolával közvetlenül szomszédos Hesdátón. Itt az egymással is rokonságban levő – a falu életében vezető szerepet vívó, írástudó, nemesi kiváltságú – Pop (Papp), Morar és Man családok művésztehetségű tagjai a múlt század folyamán (1806-1882 között) több mint 30 fa nyomódúcot metszettek, melyekről aztán lenyomatokat készítettek. E fametszetek is javarészt a román egyházi kánon előírásának megfelelő szentképek, s rajtuk gyakran olvasható a dúc készítőjének neve és a készítés évszáma is.

Az Erdélyi Néprajzi Múzeumban őrzött hesdái fametszeteken levő, valamint a Viski¹⁸⁾ és Gyalui¹⁹⁾ által még talált feliratok hét különböző mester nevét és számos évszámot örökítettek meg: 1. Pop Georgie (1806, 1807), 2. Georgius Papp (1814, 1824), 3. Pop Onisie (1821, 1851), 4. Pop Simion (1842), 5. Anakita Morar Saritean (1848, 1854), 6. Morar Nekita (1835, 1843, 1851, 1860, 1862, 1864), 7. Man Andrea (185, 1861, 1864, 1865, 1883). Föltételezhető – bár a helyszínen 1965-ben már nem sikerült tisztáznunk – hogy az 1. és 2., valamint az 5. és 6. mesternév kétféle írásmódja mögött ugyanazon személyek rejtőznek.

A hesdátí fametszet-dúccok olyan méretekben készültek, hogy egy negyed árkus papírosra lenyomhatók legyenek és még üres lapszél is maradjon. Az átlag 30x40 cm vastag dűcot körte- vagy ritkán vadalmafa törzséből vágják ki fűrésszel, majd trágyában tartották, hogy ellenálló legyen. A lesimított deszkalapra irónnal rajzolták föl az ábrát (alakokat és szövegeket). A szerszámnyomók csak kés és lapos véső használatáról árulkodnak, "U" vagy "V" alakú mélyítővésőt nem használtak. A sokszorosítás a bolti fekete "kínruzs", "kindrus" festékkel történt, amit vízben feloldottak, majd ezzel kenték be a dűcot, eleinte csak rongy, majd cipőkefe segítségével. A levonatok számára használt "önnullás" papírt a század végéfelé a szamosújvári Parint Jakab boltostól vásárolták, aki ezt a mai vékonyabb fehér csomagolópapírunkhoz hasonló papírost a felvidéki Besztercebánya melletti Hermanec papírgyárából külön e célra rendelte. A "negyedárkus" (negyedív) papírt miután vízben áztatták, ráhelyezték a festékkel bekent dűcra, majd fölötte egy, a két végén megfogott "lófarkat" húztak végig kétszer (fel és le). A nedves levonatot aztán egy kifeszített spárgára tették száradni. A dűcrol egyszeri festékkel való bekenéssel tíz levonatot is készíthettek s egy óra alatt akár 200 is elkészült.

A fekete vonalas nyomatot aztán zöld és kék bolti anilin festékkel, fuxia vörössel, házilig főzött növényi zöld és sárga festékkel színezték, vastagabb ecsettel, mégpedig nem csupán a vonalközöket (pl. a szentek ruháit, dicsfényét), hanem a kereten kívüli szélék és a nagyobb közök, háttér is rácsos vagy hullámvonalas díszítést kaptak.

A hesdátí fametszet-dűc utáni levonatkészítés, a könnyed kézi kiszínezést is beleszámítva, igen termelékeny munka volt. Évente százezrével is kerülhettek ki a családi műhelyekből a cirillbetűs feliratú ikonok és kis részben az inkább magyar vásárlóknak szóló latinbetűs világi témájú egyéb képek. Jelentős tevékenység lehetett viszont e nagy mennyiségű kép értékesítése. Nem csoda, ha az irodalomban is első, 1837. évi említésük nem a dűcokkal vagy a levonással, hanem az árusítással kapcsolatos. "Hesdát... köznépe napkeleti maradványú képekkel kereskedő"³⁰. Még a század végén is a monográfusnak csak a hesdátí képárusok tűnnek fel: "Hesdát lakosai szent képekkel kereskednek", illetve hogy itt "46 könyv-, kép- és szobor-árus" van.²¹ Pár év múlva azonban Orosz Endre a gyűjteménye számára megszerzett 13 fametszetnyomatú hesdátí szentkép leltározásakor (a 6827-39. számnál) a megjegyzés rovatba azt írja, hogy ezeket Hesdát községben (Szolnok-Doboka m.) készítették román paraszt emberek, akik az 50-es 60-as években (XIX.sz.) részint háztaláltak velük, részint Párint Jakab szamosújvári örmény boltjában árultattak.

Az 1930-as években még élt közvetlen utódok emlékeztek arra, hogy a hesdátí fametszet-levonat szentképek Erdélyen kívül Munténiába, Mold-

vába és Bukovinába is eljutottak és – megerősítve Orosz említett följegyzését – a fő árusító a szamosújvári örmény papírkereskedő volt. E kereskedő a kiszínezett levonatok százát 120-200 krajcárral vette át s ugyanakkor bizonyára javasolta is üzletfeleinek, hogy melyik dúc után hányat készítsenek, a vásárlók igénye szerint. A század végén aztán a szamosújvári kereskedőnek sikerült megszereznie néhány hesdái ducot, amivel maga s felesége készített boltja számára a csappanó keresletet kielégítő számú levonatokot. A hanyatlás döntő oka a nagy nyomdák által gyártott tetszetős polikrom olajnyomatoknak, köztük a szentképeknek is tömeges megjelenése és elterjedése volt²²⁾.

A mikolai üvegfestmények és hesdái fametszetek mesterei egyúttal termékeik árusítói is lévén, közvetlenül ismerték vásárlóik igényét és szokásait, amelyekkel már a téma megválasztásánál is számot kellett vetniük. A múzeumi gyűjteményeket tanulmányozva azt látjuk, hogy a kánon által lehetővé tett (s egyúttal körül is írt) többszáz szentképtéma közül e szomszédfalvak ikonkészítői alig 30-40-et dolgoztak föl s ezek közül is csak néhányat variáltak, azokat, amelyekből rendszeres volt a kereslet. Ilyenformán az egyházi kánon mellett e népi ikonkészítők valamiféle, a környékbeli román paraszti életmódból, szemléletből, hiedelemvilágból és folklórból következő “népies kánon”-hoz is igazodtak, mint a témák megválasztásánál, mint egyes részletek megoldásánál.

Íme, a leggyakoribb témák: többnyire a kisdud Jézussal, esetleg az életfa keretében, mint az anyaság, termékenység, bőség jelképe, a parasztfelkendő Mária; a szántóvető parasztnak fölötti felhőkön a termékenyítő esőt hozó Illés próféta; a királylányt a sárkánytól megszabadító mesehős Szent György képében; Haralambie, aki a török-tatár hordák nyomában járó döghalált (csoma) köti bilincsbe; vagy a bárányt ölelő kis János. Mik ezek, ha nem a paraszti életből-sorsból, hiedelemvilágból következő vágyképek, megidéző ábrázolások? A hasonló témájú ikonokat egészítették még ki Hesdátan a jobbára a református magyar vásárlók számára készült, éberséget és megvirradást jelképező “kakas”, “kokos”, a “Mariska-Pista” feliratú jelenet, vagy a mézeskalácsok stílusában ábrázolt cifra “kisaszszony”. Kétrészes, nagy képet kapott a cirillbetűs román magyarázószöveggel is ellátott népszerű román népregény, Macedon Sándor históriája is.

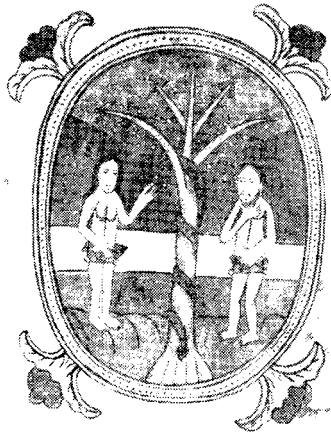
A népi ikonkészítés a Mezőség-széli központjai egyidőben képviselik a népi mesterségek egy-egy sajátos ágát s ugyanakkor a népművészet egy külön műfajának, a dekoratív figurális ábrázolásnak érdekes változatait. A kimutatható felső indításuk és külső hatások, valamint viszonylag rövid létezésük dacára a jobbára egyszerű falusi emberek által a környező pa-

rasztság számára készített voltak, – a készítők lehetőségeihez leegyszerűsített technológiájuk, a vásárlók igényéhez és ízléséhez alkalmazott kivitelezésük, értékesítési módjuk és a parasztothonokban betöltött szellemi-esztétikai funkciójuk révén a vidék románsága népi iparművészetének fígyelemreméltó jelensége.

Jegyzetek

- 1) Erdély Népei, II/1899.16. (híradás)
- 2) Semayer–Radnóti: 1902.13-14.
- 3) Gyalui, 1957-1958, 311-317.
- 4) Kós, 1967.
- 5) Vö. Iorga, 1933. 6-13.
- 6) Ivánka, 1942. 12-23.
- 7) Iorga, i.m., 6-11.
- 8) Kádár, V. 180-1.
- 9) Uő. III., 273.
- 10) Rác, 1843
- 11) Az Erdélyi Néprajzi Múzeumban több ilyen tárgy van.
- 12) Kádár, i.m., V. 180.
- 13) Grabowski, 1968
- 14) Teleki, 223.
- 15) Kádár, i.m. V. 180.
- 16) Moldován, 1913. 473.
- 17) Mulea, 1929. 1.sz. 10
- 18) Viski, 1931. 2.
- 19) Gyalui, i.m., 314.
- 20) Hodor, Doboka vármegye..., 686.
- 21) Kádár, i.m., I. 36, IV, 27.
- 22) Vö. Gyalui, i.m.314.

Irodalom

- Grabowski József*
1968 Ludowe malarstwo na szkłe. Wrocklav-Warsava-Krakov.
- Gyalui Farkas*
1957-1958 Xilogravurile populare românești. An MET, I/ 311-317.
Hodor
- Iorga, Nicolae*
1935 Icoana românească. Buc.
- Ivánka Endre*
1942 Die rumänischen Hobzkirchen in Siebenbürgen und das Malerbuch von Berg Athos. Ungam. 1.sz.
- Kádár József*
1898-1901 Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I-V. Dész
- Kós Károly*
1967 Népies ikonfestés. Utunk XXII. 24.sz.
- Moldován Gergely*
1913 A magyarországi románok. Bp.
- Mulea, Ion*
1929 Pictura pe sticlă la românii din Săceii Braşovului. Ţara Bîrsei. 1.sz.
- Rácz Józsa*
1843 Szamosújvár. Regélő Pesti Divatlap
- Semayer Vilibáld – Radnóti Dezső*
1902 Képes kalauz az E.K.E. múzeumában. Kvár.
- Teleki Sándor, gróf*
(é.n.) Emlékeim. Bp.
- Viski Károly*
1931 Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie. Bp.